

Naşibin/Nusaybin Bimāristānı tarihine bir katkı *

A contribution to the history of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin

Ahmet Acidumanⁱ, Murat Aksuⁱⁱ

ⁱ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik A.D.

<https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ⁱⁱ Yrd. Doç. Dr. İstanbul Aydın Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik A.D.

<https://orcid.org/0000-0002-4877-6081>

Öz

Anadolu’da inşa edilen ve varlığını ancak yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz hastanelerden birisi Nusaybin’de tesis edilmiştir. Ahmed Ṭsā Beg Tārīḥu’l-Bimāristānāt fī’l-İslām adlı eserinde İbn Baṭṭūta Seyahatnamesi’ni referans göstererek Bimāristān-ı Naşibin başlığı altında XIV. yüzyılda Nusaybin’de bir hastane bulunduğunu haber vermektedir ve literatürdeki pek çok çalışmada da Nusaybin hastanesiyle ilgili olarak yalnızca bu bilgiye atıf yapılmaktadır. Araştırmalarımız sırasında karşılaşılan bazı yeni bilgiler ışığında Naşibin/Nusaybin Bimāristānı tarihi hakkında Türk tıp tarihi literatüründe yer alan bilgileri tamamlayıcı bir değerlendirmenin yapılması bu çalışmanın amacıdır. Bu çalışmada Naşibin/Nusaybin Bimāristānı hakkında bilgi içeren birincil kaynaklar saptanmış, bu kaynakların incelenmesi ile elde edilen Naşibin/Nusaybin Bimāristānı ile ilgili bilgilerin “bulgular” bölümünde verilmiş ve sonra literatür eşliğinde tartışılmıştır. Naşibin/Nusaybin Bimāristānı Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Musul Atabegliği Veziri Cemālu’d-dīn tarafından yaptırılmıştır. İbn Cübeyr ve İbn Baṭṭūta, seyahatnamelerinde, sırasıyla 1184 ve 1327 tarihlerinde bu hastanenin varlığından söz etmektedirler. Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde ise Nusaybin Hastanesi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İbnü’l-Ezrāk’ın Tārīḥ-i Meyyāfāriḳin ve Āmid adlı eserinin Vezir Cemālu’d-dīn’in Naşibin Bimāristān’ın banisi olduğunu kaydeden halen tek eser olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Nusaybin, Bimaristan, Tıp Tarihi, Türk Tıp Tarihi

ABSTRACT

One of the hospitals built in Anatolia, which we have learned from the sources, was established in Nusaybin. Ahmed Ṭsā Beg notified that there was a hospital in Nusaybin in 14th century in the chapter on Bimāristān-ı Naşibin of his book entitled Tārīḥ al-Bimāristānāt fī al-İslām. His argument relied on The Travels of Ibn Baṭṭūta and solely this knowledge was referred to in lots of other works in the literature. Aim of this study is the complementary evaluation of the information regarding the history of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin existed in the history of Turkish medicine in the light of some new knowledge encountered during our research. Primary sources, which include information on Bimāristān of Naşibin/Nusaybin, were determined and studied, then acquired information regarding Bimāristān of Naşibin/Nusaybin were presented in the “results” section and discussed in the light of literature. Bimāristān of Naşibin/Nusaybin was constructed by Jamāl al-dīn, the vizier of Zangid Atabegs of Mosul during the age of the Great Seljuk Empire. Ibn Jubayr and Ibn Baṭṭūta, in their travel books, made mention of this hospital existed in 1184 and 1327, respectively. There is no information on Bimāristān of Naşibin/Nusaybin in Evliya Çelebi’s travel book. Tārīḥ Mayyāfāriḳin wa Āmid still is the unique book in which Vizier Jamāl al-dīn was registered as the founder of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin.

Key words: Anatolia, Nusaybin, Bimaristan, History of Medicine, History of Turkish Medicine

* Lokman Hekim Dergisi, 2018; 8 (2): 120-132

DOI: 10.31020/mutfd.423267

Geliş Tarihi – Received: 02 Kasım 2017; Kabul Tarihi - Accepted: 14 Şubat 2018

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr>

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok kültüre ve uygarlığa ev sahipliği yapmış bir yerleşim ve kültür merkezi olan Anadolu'da hastaların bakım ve tedavileri için Yunan uygarlığı döneminde Ege kıyılarında *asklepion*lar kurulurken,¹ Roma/Bizans döneminde ise Sivas (MS 340), Kayseri (MS 370), Urfa (MS 370), İstanbul (MS 400), Antakya (MS 407) ve Efes (MS 451) gibi şehirlerinde manastırlara bağlı *xenodochium/xenodocheion*ların kurulduğu bilinmektedir.^{2,3} İslam dünyasında tesis edilen ilk hastanenin 706-7 yılında Emevî Halifesi Velid b. 'Abdü'l-melik tarafından Şam'da Bizans *nosocomium*ları örneğinde kurulduğu görülürken,⁴ yaygın olarak kullanılan hastane modelinin ise İran'da IV. yüzyılda kurulmuş olan Cundişapur hastanesinden örnek alındığı;^{2,3,5} IX. yüzyıldan itibaren, ilk örneklerinden birisi Abbasî halifesi Hârûn er-Reşid tarafından Bağdad'ta yaptırılmak üzere, bu geniş coğrafyanın pek çok şehrinde çok sayıda bimaristan kurulduğu;²⁻⁴ Anadolu'da önemli bir medeniyet kuran Selçuklu Devleti sayesinde de Anadolu'da hastane kavramının devamlılığının sağlandığı tespit edilmektedir.^{2,6} Selçukluların tıp eğitimi ve halk sağlığına hizmet verilmesi amacıyla yaptıkları bu kurumlar için maristan, bimaristan, darü's-sıhha, darü's-şifa, darü't-tıb, darü'l-âfiye, me'menü'l-istirahе gibi isimlerin kullanıldığı görülmektedir.^{2,7} Türk-İslam kültür ve medeniyetinin Anadolu topraklarındaki önemli izlerinden olan söz konusu bu eserler, insan sağlığına verilen önemin bir göstergesidir.^{2,7,8} On üçüncü yüzyılda Anadolu'da bulunmuş olan İbn Battûta'nın, "*el-bereketü fi's-Şâm, ve's-şevkatü fi'r-Rûm*" ("*bereket Şam'da, şefkat Anadolu'da*") ifadesi bu durumu oldukça veciz bir şekilde saptamaktadır.² Bu dönem darüşşifaları genel olarak medrese plan şemasından hareket edilerek, fonksiyonel gereksinime cevap veren mekânlar olarak yapılmıştır.⁷

Türk-İslam döneminde Anadolu toprakları üzerinde varlıkları yalnızca tarihsel yazılı kaynaklardan öğrenilen hastanelerin yanısıra halen fiziksel olarak ayakta olan çok sayıda hastane kurulmuştur. Bu hastaneler arasında Silvan'da Meyyâfârikîn Bimāristānı (1026),⁹ Mardin'de Necmü'd-dîn İlgâzî Māristānı (1108-1122 arası),¹⁰ Kayseri'de Gevher Nesibe Māristānı (1206),¹¹ Sivas'ta İzzü'd-dîn Keykâvus Dārü's-şihhası (1217),¹² Divriği'de Tūrân Melek Dārü's-şifâsı (1228),¹³ Çankırı'da Cemâlü'd-dîn Ferrüh Dārü'l-âfiyyesi (1235),¹⁴ Kastamonu'da 'Alî bin Süleymân Māristānı (1272),¹⁵ Tokat'ta Mu'înü'd-dîn Süleymân Dārü's-şifâsı (1255-1275 arası),¹⁶ Amasya'da 'Anber bin 'Abdullah Dārü's-şifâsı (1308/9)¹⁷ sayılabilir.

Yukarıda belirtilen bu hastanelerden başka, bazı yazılı kaynaklarda "Nuşaybîn Bimāristānı" adı ile geçen ve günümüze kalıntıları ulaşmamış olan bir yapının varlığı bilinmekle birlikte, Türk tıp tarihi literatüründe bu yapı hakkında detaylı bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte literatürde Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı ile bilgilerin bulunduğu görülmüş, bu yazıda Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı'na ait bilgilerin dayandığı kaynakların yazıldıkları dille dijital ortama aktarılması, bu bilgilerin incelenerek, Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması ve ayrıca Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı'nın banisinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Yazıda söz konusu yapının Nusaybin'de bulunması nedeniyle önce adı geçen şehrin tarihçesi üzerinde kısaca durulmuş, sonra Nisibis Okulu ve Hastanesi hakkında bilgi verilmiştir. Bundan sonra Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı hakkında Türk tıp tarihi literatüründe yer alan bilgiler sunulmuş ve Türk tıp tarihi literatürü dışında Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı hakkında literatürde ulaşılan bilgiler okuyucuyla paylaşılmıştır. Araştırma sırasında saptanan birincil kaynakların künyeleri yazının "Gereç ve Yöntem" bölümünde ayrıntılı olarak sunulmuş; bu kaynakların incelenmesi ile elde edilen bulgular yazıldıkları dilde dijital ortama aktarılarak birebir alıntılanmış bu alıntılar yazının "Bulgular" bölümünde kaynakları ve sayfa numaraları ile birlikte verilmiş ve sonra tartışılmıştır.

Naşibîn/Nusaybin/Nisibis Şehri

Bizans-Sasani imparatorluklarının egemenlik mücadelesinin Mezopotamya'daki durak noktasını oluşturan Nusaybin, Hristiyanlığın Mezopotamya'da hızlı bir şekilde yayılmasından sonra, siyasi ve askeri merkez olmasının yanısıra dini bir merkez olmayı da eklemiştir. Nusaybin dini kimliğiyle Aziz Yakub ve öğrencisi Aziz Efraim gibi tanınmış din adamları yetişmiştir.¹⁸

Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütleden inen ve Eskiçağ'daki adı Mygdonios olan Çağçağa suyunun Türkiye sınırını terk ettiği alanda kurulan ve Asurlular döneminde Nasibina olarak anılan Nusaybin şehri, bazı kaynaklarda Nitibin, Nitibeni, Nizzibi, Nsepi, Nsebin, Nisibis, Nesebis olarak da görülmektedir. Arap kaynaklarında geçen Nasibîn yazımı ise günümüz Türkçesinde Nusaybin'e dönüşmüştür.¹⁹

Yazılı kayıtlarda ilk olarak Asur krallarından II. Adad Nirari'nin hüküm sürdüğü dönemde (MÖ. 912-889) rastlanan ve Mezopotamya ile Anadolu'yu bağlayan bir konumda bulunan Nusaybin, Asurlulardan sonra Medlerin, Bâbillilerin ve Perslerin egemenlikleri altında yaşamış ve MÖ. 331'de Büyük İskender'in eline geçmiştir. Bundan sonra Partların egemenliğine geçen Nusaybin, Partlarla Ermeniler ve Partlarla Romalılar arasında el değiştirmiş, MS. 195'de kesin olarak Romalılara katılmış ve ilerleyen dönemde Hıristiyan dini için önemli bir merkez haline gelerek, 300'de piskoposluk, 410'da ise başpiskoposluk olmuştur. Edessa'da (Urfa) bulunan Nestûrî metropolitliğinin 489'da Nusaybin'e nakledilmesiyle Nestûrîliğin merkezi konumuna gelmiştir.¹⁹

Nusaybin'in İslam sınırları içerisine alınması, Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir (639-640). Doğu Roma'nın eline 942'de geçtiyse de ardından Hamdânîler, Mervânîler ve Ukaylîler'in egemenliği altında kalan Nusaybin'e XI. yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin akınlarının başladığı görülmektedir. 1120'de Artuklu Emiri Necmeddîn İlgazi'nin, daha sonra Musul Atabegi İmâdüddîn Zengî'nin egemenliğine giren Nusaybin'e 1182'de Selâhaddîn Eyyûbî sahip olmuş,¹⁹ ama ertesi yıl Halep'e karşılık tekrar Zengîlere vermiştir. El-Melik el-Âdil tarafından 1210 yılında Kutbeddîn'den alınan, 1259'da Hulagu tarafından ele geçirilen Nusaybin, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî egemenliğinden sonra 1515 tarihinde Osmanlı topraklarına katılmıştır.²⁰

Nisibis Okulu ve Hastanesi

Kurumsallaşmış eğitim sürecinin MÖ. VI. yüzyıla kadar uzandığı adı geçen bu bölgede, bu sürece katkı veren ve bunun devamı niteliğinde bir kurum olan Nisibis Okulu, MS. IV. yüzyılda kurulmuştur. Önceki inanç merkezi olarak, pagan tapınağının üzerine kurulduğu ifade edilen Nisibis okulu, son bulgulara göre, XIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.²¹

Süryani kayıtlarına göre Nusaybin'de doğan Mor [Aziz] Yakub, Nusaybin Episkoposluğu'na 309 yılında atanmış ve 313 yılında izleri günümüze ulaşan yapıda da korunmuş olan Nusaybin'deki kiliseyi yaptırmıştır. Hıristiyanlığın 325 tarihinde Nika'da (İznik) toplanan ilk konsülüne katıldıktan sonra Nusaybin'e dönen Episkopos Mor Yakub ve öğrencisi şair Mor Efrem, temelini attıkları Nusaybin Okulu'nu 326 tarihinde açmışlardır.²²

İmparator Julian'ın ölümünden sonra 363 yılında İmparator olan Jovian Nusaybin'i Sasani İmparatoru II. Şapur'a terk edince, Sasani egemenliğinde yaşamak istemeyen şehrin nüfusunun büyük bir bölümü göç etmiştir. Göç edenler arasında bulunan ve teoloji ile felsefe eğitimi veren Nisibis Okulu'nun yöneticisi olan Aziz Efraim de o dönemde Roma toprağı olan Edessa'ya gitmiş, orada daha önceden var olan okulun sorumluluğunu üstlenmiş ve burada bir de xenodocheion kurmuştur. Okul Yunan biliminin korunduğı ve aktarıldığı bir merkez olmuş ve Yunan eserleri Süryaniceye çevrilmiştir.²²

Konstantinopolis patriği Nestorios 431 yılında toplanan Efes Konsülü sonucunda dine aykırı düşüncelerinden dolayı aforoz edilmiş, o ve yandaşları sürgüne gönderilmişlerdir.²³ Garrison²⁴ Mezopotamya'ya göç eden Nestûrî heretiklerin, iki hastanesiyle birlikte Edessa Okulu'nun kontrolünü ele geçirdiklerini ve burada tıp öğretimi için kayda değer bir merkez oluşturduklarını bildirmektedir. Fakat 489 yılında İmparator Zeno'nun emriyle okul kapatılınca, Nestûrîler Nisibis'e göç etmek zorunda kalmışlardır.²²

Edessa'dan Nisibis'e gelenler arasında bulunan ve Edessa Okulu'nun yöneticisi olan Narsai, Nisibis'deki yeni okulun da yöneticisi olmuştur. Okulun 496 yılında Narsai tarafından yayınlanmış ve 590 tarihinde Henana tarafından gözden geçirilmiş olan yönetmelikleriyle bu dönemin tıbbına ait bilgilere dolaylı olarak ulaşılmaktadır. 496 tarihli yönetmelikte eğer topluluktan biri hasta olursa, o hücrenin diğer sakinlerinin ona bakmalarının bir ödev olduğu bildirilmekle birlikte, tıp eğitimi hakkında bir bilgi verilmemektedir. Ama 590 tarihli yönetmelikten teolojik bir kolej olan okulda tıp öğrencilerinin de bulunduğu, tıp öğrencilerinin tıp öğrenimleri bitene kadar teoloji derslerine devam edemeyecekleri ve öğrencilerle personelin yararlanması için bir revir kurulduğu öğrenilmektedir.²² Tıp öğrencileri derslerini ya hekimlerin evlerinde ya da teolojik okulun dışındaki bir hastanede almışlardır. Nusaybin'de 553-556 tarihleri arasında Pers kralı tarafından bir xenodocheion kurulduğuna göre, Henana'nın yönetmeliğinin yalnızca tıpla ilgili olup, Nusaybin'de tıp öğreniminin VI. yüzyıldan önce başlamadığını da söylemek olanaklı görünmektedir.²² Xenodocheion öğrencilere, yoksullara, yolculara ve hastalara barınma olanağı sağlama ve Yunan tıbbı temelinde hayır

amaçlı bakım hizmeti verilmesi amaçlanan bir Doğu Bizans kurumu olup, Persçe bir terim olan “bīmāristān” da xenodecheiona eşdeğer olan ve Yunancadan Süryaniceye geçmiş bir terimdir.²⁵

Castiglioni²⁶ Edessa ve Nisibis’de V. yüzyılın sonuna doğru büyük önem kazanan tıp okulunun kurucusu olan Nestûrîleri Yunan uygarlığını kendileriyle birlikte sürgüne getiren, Yunanca metinleri Süryaniceye çevirerek, bilgiyi Suriye’den Mezopotamya’ya Doğu’da yayan Doğu Hristiyanları olarak bildirmektedir. Örneğin, söz konusu Süryanice çevirilerden birisi 1913 yılında E. A. Wallis Budge tarafından *Syrian Anatomy Pathology and Therapeutics or “The Book of Medicines”* başlığıyla Londra’da yayınlanmıştır.²⁷ Budge²⁷ kitabın önsözünde bu eseri Yunancadan Süryaniceye çeviren kişinin Yunanca ve Süryaniceyi iyi bilen ve Edessa, Âmid (Diyarbakır) ya da Nisibis’de bulunan büyük tıp okullarından birisine bağlanabilecek Süryani bir hekim, olasılıkla da bir Nestûrî, olduğunu söylemektedir.

Nisibis Okulu, Sasani İmparatoru II. Hüsrev döneminde (591-628) yaşanan teolojik ve kişisel çekişmeler nedeniyle bir süre sonra eski parlak günlerini kaybetmiştir.²⁸ Nisibis okulu, Cundişapur ve diğer Süryani Hristiyan merkezlerine Pers coğrafyasında antik tıbbi mirasın aktarılmasını sağlayan merkezlerden biri olması nedeniyle dünya tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.²⁵

Türk Tıp Tarihi Literatüründe Nusaybin Hastanesi

Türk tıp tarihine ait ya da Türk tıp tarihini de içeren önemli eserlerin bazılarında Nusaybin Hastanesi ile ilgili hiç bilgi bulunmadığı,^{6,29-32} Nusaybin Hastanesi’ne ait bilgi içeren kaynaklarda^{2,33} ise adı geçen hastanenin yalnızca ismen zikredildiği görülmektedir:

“Taşradaki hastaneler hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte bu devirde Vâsıt, Rakka, Anadolu’nun güneyinde Meyyâfarikin, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan’ın Merv, İran’ın Rey, Şiraz, İsfahan ve Sicistan’ın Zerenc şehirlerinde çeşitli bīmāristanların mevcut olduğu bilinmektedir (Terzioğlu, *Diss. TU*, s. 42-52; Ahmed İsâ, s. 198, 201-202, 204, 266-269).”^{33,pp:164-5}

“XII. yüzyılda Musul’da dört, Harran’da iki, Rakka, Nusaybin, Haleb ve Hamâ’da birer hastanenin varlığı bilinmektedir.”^{2,p:175}

Literatürde Nāşībīn Bīmāristānı

Literatürde Nusaybin Hastanesi hakkında en erken bilgilerden birisinin Ahmed Īsâ Beg’in önemli eseri *Tārīḫu’l-Bīmāristānāt fī’l-İslām*’da³³ “Bīmāristān-i Nāşībīn” başlığı altında ünlü seyyah İbn Baṭṭūṭa ve eserine atıfta bulunarak bildirildiği görülmektedir:

“Magribli seyyah İbn Baṭṭūṭa söyledi: Nusaybin şehrini 720 H. yılı civarında ziyaret ettik (...) Bu şehirde hastane ve iki medrese vardır (...)”^{34, p:202.}

^{34,p:202} «قال ابن بطوطة الرحالة المغربي زرنا مدينة نسيبين حوالي سنة ٧٢٠ هـ (...) وبهذه المدينة مارستان ومدستان (...)

İslām Ansiklopedisi’nin E. Honigmann tarafından yazılan ve Besim Darkot tarafından ikmâl edilen “Nāşībīn” maddesinde²⁰ ise İbn Cübeyr’e atıfta şu bilgiler bulunmaktadır:

“İbn Cubayr bu şehri 580 (1184/1185)’de ziyâret etmiş olup, bahçelerinden, şehrin içinde, Hirmās suyu üzerinde bulunan köprüden, hastahânededen (*māristān*), müteaddit mekteplerden ve görülmeye değer acâyip şeylerden bahsetmektedir.”^{20, p:102.}

Osman Turan’ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*³⁵ adlı eserinde ise İbnü’l-Ezrak kaynak gösterilerek Nusaybin Hastanesi ve banisi hakkında şu açıklamalar yer almaktadır:

“Sâhib Cemaleddin vakıfları ve hayratı ile de çok tanınmıştı. Hicaz’da su yollarına çok para sarfetti. Gürcü taaruzları ile yıkılan Kars’ın surlarını tamir için 7000 dinar gönderdi. O, Cizre ile Fenik arasında mühim bir köprü yaptırdı. Nusaybin’de inşa ettiği hastaneye, tabiblerin maaşlarına, ilâçlara ve diğer ihtiyaçlarına mukabil zengin vakıflar yaptı. Bu şehirde ve Musul’da yetimler için mektep yaptı ve vakıflar kurdu. Musul’da bir köprü daha inşa ettirdi. Böylece ilmi ve hayratı ile şöhreti afâkı tuttu.”^{35,p:13.}

Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi’nin Metin Tuncel tarafından yazılan “Nusaybin” maddesinde¹⁹ ise Nusaybin Hastanesi hakkında şu bilgilerin bulunduğu görülmektedir:

“Şehrin içinden geçen Hirmas suyu (günümüzdeki Çağçağa suyu) üzerindeki köprüden, hastahanesinden (Artuklu Veziri Cemâleddin’in yaptırdığı hastahane, Turan, s. 13), çeşitli okullar yanında akreplerinin çokluğu, sağlığa zararlı rutubeti gibi olumsuz yanlarından da söz edilir.”^{19,p:269.}

GEREÇ VE YÖNTEM

Bu araştırma Ocak 2015-Haziran 2015 tarihleri arasında yapılmıştır. Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında bilgilerin yer aldığı kaynakların bir kısmına Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi’nden ulaşılrken, bir kısım kaynaklara da internet üzerinden ulaşılmıştır. İnternet üzerinden ulaşılan kaynakların ulaşıldığı adresler ile ulaşım tarihleri yazının kaynaklar bölümünde bildirilmiştir. Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında ulaşılan ve üzerinde çalışılan kaynakların tamamı basılı eserler olup, üzerlerinde çalışma yapmak üzere herhangi kurumdan herhangi bir izin alınmasına gerek olmamıştır. Üzerinde ayrıntılı olarak çalışılan kaynaklar aşağıda künyeleri ile birlikte sunulmuştur:

1. Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü’l-Ezrak. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını; 1992.³⁶
2. Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Alî b. el-Ezrak el-Ma’rûf bi-İbni’l-Ezrak. *Târîḫ-i Meyyâfârikîn ve Âmid [Kısmu’l-Artukayyîn]*, Taḥkîk ve Dirâset [İnceleme] ve Fehâris [Fihristler]: Aḥmed Şâvrân, Erzurum, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, 1987 [A Critical Edition of The Artukid Section in Târîkh Mayyâfârikîn wa Âmid by Ibnu’l-Azrak al-Fârikî Aḥmad b. Yûsuf b. ‘Alî (510-578?/1116-1182), Edited by Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987].³⁷
3. İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Arapçadan Çeviren: İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları; 2003.³⁸
4. *The Travels of Ibn Jubayr*, Edited From A MS. In The University Library of Leyden by William Wright, Second Edition Revised by M. J. De Goeje and Printed for the Trustees of The “E. J. W. Gibb Memorial”. Leyden: E. J. Brill, Imprimerie Orientale; London: Luzac & Co.; 1907.³⁹
5. *Rihletu İbn Cubeyr*. Beyrût: Dâru Şâder, Dâru Beyrût; 1384 H, 1964 M [The Travels of Ibn Jubair, Editeurs: Dar Sader, Dar Beyrouth, Beyrouth].⁴⁰
6. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2004.⁴¹
7. *Kitâbu Rihleti İbni Battûta, el-musemmâtu Tuḥfeti’n-Nuzẓâr fî Ğarâ’ibi’l-Emşâr ve ‘Acâ’ibi’l-Esfâr*, Birinci Baskı, Matba’a-i Ḥayriyye, Sahibi ve Müdüğü: Es-Seyyid ‘Umar Ḥuseyn el-Ḥaşşâb; 1322 Hicri [1904/05].⁴²
8. İbnü’l-Esir. *İslâm Tarihi: El-Kâmil fi’t-Târîḫ Tercümesi*, On Birinci Cilt, Çeviren: Abdülkerim Özyayın, Redaktör: Mertol Tulum. İstanbul: Osman Başpehlivan; 1987.⁴³
9. ‘Alî b. Ebî’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdi’l-Kerim b. ‘Abdi’l-Vâhid eş-Şeybânî el-ma’rûf bi-İbni’l-Eşir el-Cezerî (555-630 H). *Et-Târîḫü’l-Bâhir fî’d-Devleti’l-Atâbekiyye (bi’l-Mavşil)*, Taḥkîk: ‘Abdu’l-Ḳâdir Aḥmed Ṭuleymât, Ḳâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Ḥadîşe ve Bağdâd: Mektebetu’l-Mesnâ; 1386/1963.⁴⁴
10. Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 1. Baskı, 4. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2010.⁴⁵

Kaynaklardan Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında elde edilen bilgilerden bazıları Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla doğrudan alıntılanmış ve yazı içerisinde alıntının yapıldığı kaynaklar ile birlikte sayfa numaraları da verilerek yazıldıkları dillerde sunulmuştur. “Literatürde Nâşibîn Bimâristânı” bölümünde Aḥmed ‘İsâ Beg’den yapılan Arapça alıntı yazarlar tarafından Türkçeleştirilmiştir. “Bulgular” bölümünde yazarlarca sunulan Arapça ve Türkçe metinler kaynaklardan doğrudan alıntılanmış olduğundan

(5 numaralı bulgu dışında), yazarlar tarafından herhangi bir çeviri yapılmamıştır. Elde edilen bu bulgular yazının “Tartışma” bölümünde literatür eşliğinde tartışılmıştır.

BULGULAR

1. İbnü'l-Ezrāk *Tārīḫ-i Meyyāfāriḫin ve Āmid* adlı eserinde Naşibin Bimāristāni'nin banisinin Vezir Cemālu'd-dīn olduğunu haber vermektedir. Savran'ın hazırladığı ve çevirisini yaptığı metinde “[Vezir Cemaleddin'in Ölümü, Onun] Ahlak ve Yaşayışına Dair Bazı Hususlar” başlıklı bölümde şu satırlar yer almaktadır:

“Nusaybin'de hastane yaptırıp ona bir kısım vakıflar bağladı, gerekli malzeme ve ilaçları sağladığı gibi doktor da tayin etti, ayrıca hastaneye pek çok harcamalarda bulundu. Bu arada Musul ve Nusaybin'de yetimler için yeniden mektepler açıp onların yiyecek, elbise ve muallim ücretlerini kendi malından karşıladı.”^{36,p:133.}

«وَبني في نصيبين البهارستان وأوقف عليه الوقوف وحصل فيه الحوائج والأدوية ورتب الأطباء وحصل ينفق عليه في كل سنة شيئاً كثيراً وجدد بالموصل ونصيبين المكتب برسم الأيتام وجعل نفقاتهم وكسوتهم واجارة المعلم من الماله»^{37,pp:139-40}

2. İbn Cübeyr seyahatnamesinde 12 Haziran 1184 yılında ulaştığı Naşibin şehrinde bir cami, kemerli bir köprü, iki medrese ile bir bimāristān bulunduğunu, şehrin yöneticisinin ise atabegin oğullarından Muīnu'd-dīn olduğunu haber vermektedir:

“580 Yılı Rebiulevvel Ayı [12 Haziran-11 Temmuz 1184], Allah bereketini göstereyin! 12 Haziran Salı gecesi, adı geçen köyde iken hilal gözüktü. Seher vakti yola çıkıp, **o gün öğleden önce Nasibin'e vardık.** Nasibin, Allah onu korusun! Nasibin, yaşı ve geçmişi ile ünlü bir şehir. Dıştan genç gözükse de, içten yaşlıdır. Manzarası güzel olup, orta büyüklüktedir. Önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova var (...) Caminin ortasından geçen su, biri avluda, diğeri doğu kapısında bulunan iki sarnıca dökülüyor. Cami dışında yer alan iki havuz da bu sarnıçlardan besleniyor. Nehir üzerinde, kentin güney kapısına bitişik, sert kayalarla inşa edilmiş kemerli bir köprü var. **Kentte, iki medrese ve bir hastahane mevcut.** Kentin hâkimi, Muizzüddin'in kardeşi Muinüddin'dir. Her ikisi de atabekin oğludur. Musul'a giderken sağdaki Sincar kenti de Muinüddin'e bağlı.”^{38,pp:174-5.}

«شهر ربيع الأول من سنة ثمانين، عزفنا الله بركته استهل هلاله ليلة الثلاثاء/الثلاثاء، بموافقة الثاني عشر من يونيه، ونحن بالقرية المذكورة، فرحلنا منها سحر يوم الثلاثاء/الثلاثاء المذكور ووصلنا نصيبين قبل الظهر من اليوم المذكور. ذكر مدينة نصيبين، حرسها الله شهيرة العتاقة والقدّم، ظاهرها شباب، وباطنها هزم، جميلة المنظر، متوسطة بين الكبر والصغر، تمتد أمامها وخلفنا بسياط أخضر مدّ البصر (...). ويصل إلى جامعها المكرم منه سربٌ يخترق صحنه وينصب في صهريجين: أهدها وسط الصحن، والآخر عند الباب الشرقي منه، ويفضي إلى سقايتين حول الجامع. وعلى النهر المذكور جسر معقود من صمّ الحجارة يتصل بباب المدينة القبليّ. وفيها مدرستان ومارستان واحد، وصاهبها معين الدين أخو معزّ الدين صاحب الموصل، ابنا بابك/أتابك. ولعين الدين أيضاً مدينة سنجار، وهي عن يمين الطريق إلى الموصل.»^{39,pp:238-40, 40,pp:214-5}

3. İbn Battūta da seyahatnamesinde Naşibin şehri hakkında bilgi verirken İbn Cübeyr'in anlattıkları ile koşut bilgiler vermektedir. Şehrin etrafını çeviren bir nehir, büyük caminin ortasından geçen ve iki sarnıca dökülen su, bir bimāristān ve iki medrese:

“İki konak aştık ve **Nusaybin şehrine ulaştık.** Çok eski bir şehir. Orta büyüklükte. Esas kısmı harap olmuş. Akarsuları, bahçeleri ve meyve ağaçlarını içine alan geniş bir ovaya kuruludur. Burada üretilen gülsuyunun koku ve revnak bakımından benzeri yok. Bir nehir çember gibi şehri kuşatıyor. Şehre yakın bir dağdan çıkıyor, pek çok kollara ayrılarak bahçeleri suluyor. Arklardan her biri şehre dalarak sokak ve evlerden geçiyor. Yani her eve uğruyor bu su! Nihayet büyük câmiin ortasından geçerek biri avlunun kalbinde, diğeri doğu kapısı yakınında bulunan iki sarnıca dökülüyorlar. **Nusaybin şehrinin hastahanesi ve iki medresesi vardır.** Halkı güvenilir, temiz yürekli ve dindar insanlardır.”^{41,pp:337.}

«وصلنا إلى مدينة نصيبين وهي مدينة عتيقة متوسطة قد خرب أكثرها وهي بسيط أبيض فسيح فيه المياه الجارية والبساتين المنتفة الأشجار المنتظمة والفاكهة الكثيرة وبها يضع ماء الورد الذي لا نظير له في العطرة والطيب ويدور بها نهر يعطف عليها العطف السوار منبعه من عيون في جبل قريب منها يتقسم انقساماً فيتخلل بساينها ويدخل منه نهر إلى المدينة فيجري في شوارعها ودورها ويخترق صحن مسجدها الاعظم وينصب في صهريجين أهدها في وسط الصحن والآخر عند الباب الشرقي وبهذه المدينة مارستان ومدرستان وأهلها أهل صلاح ودين»^{42,pp:177}

4. İbnu'l-Eşîr *el-Kâmil fî't-Târîh*'te vezir Cemâlu'd-dîn'in ölümü, onun ahlakı ve yaşayışı için ayırdığı bölümde, onun yaptığı hayır işlerinden bahsetmekte, fakat Naşîbîn Bîmâristânı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.^{43,pp:249-52.}
5. İbnu'l-Eşîr'in *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mavşîl*'ında da Vezîr Cemâlu'd-dîn'in ölümü ile onun yaptıkları için iki bölüm ayrıldığı, bunlarda da onun yaptırdığı eserlerden, yaptığı hayır işlerinden bahsedildiği, ama bu bölümlerde de Naşîbîn Bîmâristânı hakkında bir bilgi olmadığı görülmektedir. Nusaybin'le ilgili olarak şu satırla karşılaşmıştı:

“Mavşîl'da, Sincâr'da, Naşîbîn'de ve başka yerlerde ribâtlar yaptırdı.”^{44,p:129.}

«وبنى الرباط بالموصل، وسنجار، ونصيبين، وغيرها.»^{44,p:129}

6. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise Nusaybin anlatılırken Hermas Nehri'nden, şehrin doğu tarafına yakın sağlam bir köprüden, cami ve hamamlardan bahsedilmekte, ama bîmâristân ve medreseler hakkında herhangi bir bilgi verilmediği görülmektedir:

“Melik Sincar ve Sencer Şah asrında bu Nusaybin Şehri içinde akan Nasîbîn Hermas Nehri, şehrin [392a] bütün sebillerini, cami ve hamamlarını suya kandırır (...) Hermas Nehri'nin anlatılması. Bu âbihayat nehri Nusaybin şehri yakınlarında Aştı Dağları'ndan doğup eski Nusaybin Şehri'nden (---) (---) (---) geçip, şehrin doğu tarafına yakın sağlam bir köprü'nün altından geçer.”^{45,pp:749-50.}

TARTIŞMA

Târîh-i Meyyâfârikin ve Âmid adlı eserden Naşîbîn Bîmâristânı'nın banisi olduğunu öğrendiğimiz ve tam adı Cemâlu'd-dîn Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Alî b. Ebî Maṣṣūr el-İsfahânî olan vezir Cemâlu'd-dîn'in hakkındaki önemli kaynaklardan birisi Ebû Şâme'nin *Kitabu'r-Ravzateyn fî Aḥbârî'd-Devleteyn*^{46,47} adlı eserinde adını andığı ve alıntılar yaptığı 'İmâdu'd-dîn el-Kâtib el-İşfahânî'nin *Nuṣretu'l-Fetre ve 'Uṣretu'l-Fitra* adlı eseri ile yine 'İmâdu'd-dîn el-Kâtib el-İşfahânî'nin el-Bundârî tarafından kısaltılan *Zubdetu'n-Nuṣre ve Nuḥbetu'l-'Usre* adlı eseridir.^{48,49} Cemalu'd-dîn'in babası İsfahanlı olup, Kâmil 'Alî olarak anılırdı ve vezir Şemsu'l-Mulk b. Niẓâmu'l-Mulk'un hâcibiydi. Onun babası Ebû Maṣṣūr ise Sultan Melikşâh b. Alp Arslan zamanında parscı (parslar kâhyası) idi. Değerli bir edip olan ve günden güne yükselerek, hükümdarlar ve vezirlerin hizmetlerine almak için yarıştıkları, önemli olaylar karşısında fikrine başvurdukları bir kişi olan Kâmil, bir kızını Kâtip 'İmâdu'd-dîn'in amcası 'Azîz'in dayılarından birinin oğlu ile evlendirdi, 'Azîz, Kâmil'in oğlu Cemâlu'd-dîn'i yanına alarak ona edebiyat öğretmiş, derece derece rütbelerde yükselterek, onu Sultan Maḥmūd⁴⁶⁻⁴⁹ b. Muḥammed b. Melikşâh'ın⁵⁰ 'arz dîvânına tayin etmiştir.⁴⁶⁻⁵⁰ Musul'a egemen olan⁵⁰ Zengî b. Aḳsunḳur Şam'a sahip olduğunda Emîr İsfahsâlâr Gündoğdu'nun karısıyla evlenmiştir. 'Azîz, Cemâlu'd-dîn'i, devletin emirlerinden biri ve kadının önceki kocası Gündoğdu'dan olan oğlu Ḥâşbek'e vezir olarak tayin edince, bu durum Cemâlu'd-dîn'in Zengî'nin maiyetine girmesine neden olmuştur.⁴⁶⁻⁴⁹ Hem İbnu'l-Eşîr'in⁴⁴ *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mavşîl*'ında, hem de Ebû Şâme'nin^{46,47} *Kitabu'r-Ravzateyn*'de İbnu'l-Eşîr'den bildirdiğine göre Atabeg, Cemâlu'd-dîn'i Naşîbîn valisi olarak atamış, yeterliliğini görünce Raḥbe'yi de ona vermiştir. Cemalu'd-dîn yeterliği ve namusu ile Zengî'nin dostlarından ve nedimlerinden birisi olmuş ve Zengî onu, üzerinde hâkimiyet olmayacak derecede, bütün ülkesinin müşrifi (denetçisi) olarak atamıştır. İbn-i Ḥallikân'ın⁵⁰ bildirdiğine göre 528/1133-4 yılında Atabeg Zengî tarafından vezirliğe getirilen Ziyau'd-dîn Ebû Sa'id Behrâm b. el-Ḥıdr el-Kefertüşî'nin 5 Şa'bân 536/5 Mart 1142 yılında ölümünden sonra vezirliğe Ebû'r-Rızâ b. Şadaqa getirilmiş, Cemâlu'd-dîn görevine devam etmiştir. 'İmâdu'd-dîn el-Kâtib el-İşfahânî⁴⁶⁻⁴⁹ de Zengî'nin ömrünün sonuna doğru Cemâlu'd-dîn'e işrâf-ı dîvân (divan başkanı) olarak güvendiğini, bu dönemde malın arttığını ve durumun güzelleştiğini bildirmektedir. Cemâlu'd-dîn'in cömertliği ve zenginliği Zengî zamanında görülmemiştir, çünkü bu dönemde yiyeceği ve içeceği kadarla yetinen, eline geçen ne varsa Zengî'nin hazinesine götüren Cemâlu'd-dîn, bu şekilde şeref ve itibarını ve akranlarına olan üstünlüğünü korumak istemiştir.

Zengî öldürülünce Atabeg devletinin sığınağı ve Aḳsunḳur ailesinin koruyucusu olan Cemâlu'd-dîn, Seyfu'd-dîn Gâzî tarafından vezir olarak atanmış, 'Alî Küçük de vezirlik konusunda ona yardım etmiş ve ona destek olacağına ant içmiştir. Vezir Cemâlu'd-dîn, Zeynu'd-dîn 'Alî Küçük ve Seyfu'd-dîn Gâzî birbirlerine yardımlaşma ve destek olma konusunda söz vermişlerdir. Cemâlu'd-dîn Musul veziri olunca cömertliğini

ortaya koymuş, Musul onun hürmeti ile ikbalin kiblesi, emel ve ümitlerin Kâbe’si olmuş, onun iyilik ve cömertliği her tarafta meşhur olmuştur.⁴⁶⁻⁴⁹ İbnu’l-Ezrāk da verdiği bilgilerde Cemālu’d-dīn’in ilk kez Atabeg Zengī’nin hizmetinde divan müşrifliği yaptığını, Atabeg Seyfu’d-dīn Gāzī’nin başa geçmesiyle de vezirliğe atandığını bildirmektedir.³⁶ Seyfu’d-dīn Gāzī’nin (1146-1149) atabegliği sırasında vezirlikte bulunan Cemālu’d-dīn, Atabeg Kutbu’d-dīn Mevdūd zamanında da (1149-1170) bu görevini sürdürürken, 558 yılı Recep (Haziran-Temmuz 1163) ayında Atabeg Kutbu’d-dīn Mevdūd b. Zengī tarafından, Zeynu’d-dīn ‘Alī Küçük’ün vasıtasıyla Musul kalesine hapsedilmiş ve 559/1163 yılı Ramazan ayının son on gününe (12 Ağustos’a) kadar hapiste kaldıktan sonra Musul’da ölmüştür.³⁶ Musul’da Feth el-Kerāmī’nin yanına defnedilen vezir Cemālu’d-dīn, yaklaşık bir yıl sonra Medine-i Münevvere’ye götürülerek, Peygamberin kabrine yakın bir yerde kendisi için yaptırdığı bir ribatta defnedilmiştir.⁴³ Hayır işleri için yaptığı harcamalar ve eli açıklığı nedeniyle el-Cevād adıyla anılmıştır.³⁶ İbnu’l-Ezrāk Vezir Cemālu’d-dīn’in dönemini şu sözlerle tanımlamaktadır:

“Halk Bermekiler zamanından beri onun cömertliği ve ihsanı gibisini görmedi. Hayatında ilk defa Atabeg Zengī’nin hizmetinde Divan Müşrifliği yapmıştı; Atabeg Kutbeddin’in* idaresinde ise halkın bir benzerini görmediği zulüm ve cevr vardı, fakat Atabeg Seyfeddin Gāzi başa geçip, Cemaleddin vezarete atanınca kötülük iyiliğe, zulüm adalete, cevr insafa, cimrilik cömertliğe dönüştü. Cemaleddin, hiç kimseye itimat edilmediği bu zamanda hayır, doğruluk, ihsan ve merhamette bulunarak cömert[lik] ve iyilikseverliğini göstermiştir.”^{36,pp:131-2}

«ولم ير الناس من عهد البرامكة مثل كرمه وعطائه وكان اول زمانه وخدمته آتابك زكي على اشراف الديوان وكان معه من الظلم والجور ما لا يرى الناس مثله، فلما ولي آتابك سيف الدين غازي وولى الوزارة انتقل من الشر الى الخير ومن الظلم الى العدل ومن الجور الى الاصلاح ومن البخل الى الكرم واطهر من الكرم فعل الخير والصدق والعطايات والصلاة ما لم يعتمد احد في الزمان»^{37,pp:138}

İbnu’l-Ezrāk’ın bildirdiğine göre Vezir Cemālu’d-dīn, Medine’yi imar ettirmiş; Hz. Peygamber’in mescidinde ve Mekke’de Harem-i Şerif’te harap olan yerleri onartmış, pek çok yerler yaptırmış; Arafat dağının her tarafından aşağıdan yukarı doğru basamaklar yaptırmış, Arafat dağının eteğindeki Vakfe’ye kadar su çıkarttırmış; Gürcülerden alınmış olan Kars şehrine para göndererek surlarını onartmış; el-Cezire ve Frenk arasındaki el-Yâryâr köprüsünün dört gözünü inşa ettirmiş; Nusaybin’de bir hastane yaptırmış, Musul ve Nusaybin’de yetimler için yeniden okullar açıp, onların yiyecek, giyecek ve öğretmen ücretlerini kendi malından karşılamış; Musul önünde Bâbu’l-Hasbe’de bir köprü inşa ettirmiş; el-Cezire’nin altında Dicle üzerinde el-Bâftâ köprüsünün yapımına başlamış, fakat köprünün yalnızca orta gözü kalmışken, tamamlanmadan tutuklanmıştır.³⁶

İbnu’l-Ezrāk’ın verdiği bilgilere göre Vezir Cemālu’d-dīn Minâ’daki Mescidü’l-hayf’ı yenilemiş; Kâbe civarındaki el-Hıcr’i yaptırmış; Arafat’taki mescid ile mescide giden yolu onartmış; Arafat’ta havuzlar yaptırarak, Nu’mân’dan bu havuzlara yer altından su yolları yaptırarak su götürmüştü; Medine-i Münevvere ve Feyd şehrine surlar yaptırmış ve Feyd’e bir de duvar çektirmiştir. Çok sayıda ribâtlar yaptıran Vezir Cemālu’d-dīn, “el-Erbâd” adıyla bilinen nehrin üzerinde bir köprü yaptırmış, Ceziret İbn Ömer civarında Dicle üzerine bir köprü yaptırırken de tutuklanmıştır.⁴³

Vezir Cemālu’d-dīn’in yalnızca Naşibin Bimāristāni’nı yaptırmayıp, aynı zamanda Abhaz Kralı’na bir elçi göndererek Tiflis şehrindeki Müslümanlar, hastalar ve güçsüzler yararına da bir hastane yaptırmak istediğini bildirmesi, ama Abhaz Kralı’nın “Ben kendi paramla yaptırım” diyerek bu teklifi reddetmesi ve bir süre sonra hastalanıp ölmesiyle bu isteğin gerçekleşmemesi, İbnu’l-Ezrāk’ın verdiği ilginç ve önemli bilgiler arasındadır.³⁶

Bu bilgilerden yola çıkıldığında Naşibin/Nusaybin Bimāristāni’nın, Vezir Cemālu’d-dīn’in vezirliğe getirildiği ve cömertliğinin görüldüğü dönemde, yani 1146-1163 yılları arasında yaptırıldığını söylemek mümkün görünmektedir.

* Metinde “Atabeg Kutbeddin” olarak çevrilmekle birlikte, İbnu’l-Ezrāk’ın Arapça metninde sadece “Atabeg” olarak yazılı olduğu görülmektedir. Metindeki anlatım ise Atabeg olarak anılan bu kişinin Kutbu’d-dīn Mevdūd değil, Zengī olduğunu düşündürmektedir.

İbn Cübeyr (1145-1217)'in verdiği bilgilerden Naşibîn Bimāristānı'nın 1184 tarihinde hizmette olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte Naşibîn Sincār Atabegi II. İmādu'd-dīn Zengī'nin (1180-1181/1183-1206) egemenliği altında bulunmaktadır.^{20,51}

İlk haccını 726 senesinin Zilhicce ayının ilk perşembe gününde (1326 yılının Ekim ayının son günleri) gerçekleştirdikten sonra, aynı yılın Zilhicce ayının 20. günü (17 Kasım 1326) Mekke'den ayrılarak, Medine, Meşhed-i Ali, Basra, Acem Irakı'na giden, İsfahan, Şiraz gibi şehirleri dolaştıktan sonra, Kûfe, Bağdad üzerinden Musul şehrine gelen ve Nusaybin'e uğradıktan sonra Mardin üzerinden tekrar Bağdad'a dönerek, hacca gitmek için tekrar Mekke'ye gelen ve 727 yılının Zilhicce ayının pazartesi günü vakfeye durduğunu (26 Ekim 1327) bildiren İbn Baṭṭūṭa (1304-1368/69)'nın verdiği bilgilere göre Naşibîn Bimāristānı'nın 1327 yılında da hizmetine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Van beylerbeyliğine atanan Melek Ahmed Paşa ile Anadolu seyahatine çıkan ve 9 Mart 1655 ile 24 Haziran 1656 tarihleri arasında gerçekleştirdiği bu seyahatinde Doğu Anadolu'yu ve İran'ın çeşitli yerlerini gezen Evliya Çelebi'nin⁵² bu seyahati sırasında uğradığı Nusaybin'de herhangi bir hastanenin varlığı hakkında bir bilgi vermemesi nedeniyle, artık XVII. yüzyılda burada bir hastanenin bulunmadığını dolaylı olarak söylemek mümkün görünmektedir.

Zengîler döneminde cami, medrese, darülhadis, türbe gibi çok sayıda mimari eser yapılırken, hastanelerin de ihmal edilmediği görülmektedir.⁵¹ İslam coğrafyasında inşa edilen ve günümüze kadar gelebilen en eski hastane Nūru'd-dīn Maḥmūd b. Zengī (1146-1174) tarafından Şam'da yaptırılan 549/1154 tarihli Nūreddīn Zengī Bimāristānı'dır.² Yine Halep'te Maristān-ı Atik'in, Trablusşam'da Nūru'd-dīn Bimārhānesi'nin Nūru'd-dīn Maḥmūd b. Zengī ve Musul'da Kaymaz Hastanesi'nin Mucahidu'd-dīn Kaymaz (572/1176) tarafından yaptırıldıkları da kayıtlarda bulunmaktadır.⁷

SONUÇ

Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Musul Atabegliği Veziri Cemālu'd-dīn tarafından yaptırılmış, ona vakıflar bağlanmış, hekim atanmış, ilaç ve malzeme sağlanmıştı. Naşibîn'in Vezir Cemālu'd-dīn'e ikta olarak verilmesinin⁵¹ yanında, Nisibis Okulu'nda VI. yüzyıldan başlayarak tıp eğitimi verilmesi ve yine burada daha önce bir xenodocheia kurulmuş olması²² gibi Nusaybin'de görülen geçmiş dönemlere ait uygulamalar da Vezir Cemālu'd-dīn'in Naşibîn'de bir bimāristān yaptırmasının nedeni olarak değerlendirilebilir. İbn Cübeyr ve İbn Baṭṭūṭa, seyahatnamelerinde, sırasıyla 1184 ve 1327 tarihlerinde bu hastanenin varlığından söz etmektedirler. Ne yazık ki Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise Nusaybin Hastanesi hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı görülmektedir.

İbnu'l-Ezrāk'ın *Tārīḥ-i Meyyāfārikīn ve Āmid* adlı eserinin Vezir Cemālu'd-dīn'in Naşibîn Bimāristānı'nı banisi olduğunu kaydeden halen tek eser olduğu fark edilmektedir.

Burada araştırmamız sırasında literatürde rastlanan ve düzeltilmesi gerektiği düşünülen iki bulgudan da söz edilmesi uygun olacaktır. İlk olarak İbn Baṭṭūṭa'nın 725/1325 yılında hacca gitmek üzere memleketinden ayrılarak, 726/1326'da yaptığı ilk haccından sonra Nusaybin'i de içine alan gezisine çıktığı ve ondan sonra yeniden 727/1327 yılında Mekke'ye dönerek bir kez daha hac görevini gerçekleştirdiği⁴¹ göz önüne alındığında Ahmed 'İsā Beg'in İbn Baṭṭūṭa'nın Naşibîn'e varış tarihi olarak bildirdiği 720/1320-1 tarihinin hatalı olduğu ve bu yüzden değişmesi gerektiğidir. Araştırmamız sırasında İbn Baṭṭūṭa'nın seyahatleri ile ilgili olarak ulaşılan kaynaklarda "ve Nusaybin şehrine ulaştık" şeklinde cümlelerin başladığı,^{39,40} Ahmed 'İsā Beg'in yazdığı şekilde yıl belirtilmediği görülmektedir. Ahmed 'İsā Beg'in satırlarının bundan sonra tarafımızca ulaşılan kaynaklarda da aynı olduğu görülmektedir. Hatalı olduğu düşünülen diğer bilgi ise Tuncel'in¹⁹ Turan'a³⁵ atıfla verdiği Vezir Cemālu'd-dīn'in Artuklu veziri olduğuyla ilgili olup, Vezir Cemālu'd-dīn Artukluların değil, Musul Atabegliği'nin veziridir. Öte yandan Turan'ın³⁴ İbnu'l-Ezrāk'ın metnine dayanarak verdiği bilgilerde Cemālu'd-dīn'i metinde yazdığı şekliyle "vezir" olarak değil de Arapça ve Türkçede farklı anlamlar taşıyan, ama Farsçada vezirler için kullanılan bir lâkap olan "sâhib"^{*} kelimesiyle anması da oldukça ilginç bir durumdur.

* "Sahib (صاحب) Kâtib vezninde vüzeraya mahsus lâkaptır. Arabîde manası malumdur. Türkîde ıssı tabir ederler. Meselâ sâhib-i mâl diyecek yerde mal ıssı derler."⁵³

BİLGİ

Bu yazı 10-13 Haziran 2015 tarihlerinde Malatya’da düzenlenen IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri’nde sunulan sözel bildiriye dayanmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Şehsuvaroğlu BN. Eskülap ve Asklepion’lar. [İstanbul] Tıp Fakültesi Mecmuası 1952;15(2):1010-32.
2. Bayat AH. Tıp Tarihi, 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa; 2003.
3. Terzioğlu A. Ortaçağ İslâm-Türk hastahaneleri ve Avrupa’ya tesirleri. Belleten 1970;34(133):121-49.
4. Sayılı A. The emergence of the prototype of the modern hospital in Medieval Islam. Belleten 1980;44(174):279-86.
5. Azizi MH. Gondishapur School of Medicine: the most important medical center in Antiquity. Arch Iranian Med 2008;11(1):116-9.
6. Ünver AS. Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1940.
7. Cantay G. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 1992.
8. Kâhya E, Erdemir Demirhan A. Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 2000.
9. Aciduman A, Tuzcu K. Meyyâfârikîn Bîmâristânî üzerine bazı yeni bilgiler ışığında bir değerlendirme. Belleten 2016;80(289):65-80.
10. Ünver AS, Bayrı H. Artık Oğulları ve Mardin’deki hastaneleri. Türk Tıp Tarihi Arkivi 1940;5(17):27-32.
11. Ünver AS. 750 Yıl Önce Kayseri Tıbbiyesi 1206-1956. İstanbul: Tıbbiyeli Yayınları; 1956.
12. Ünver AS. Sivas’ta Birinci Keykavus Hastanesi 1217 (614). Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Mecmuası 1938;201-8.
13. [Ünver] AS. Divrikide Prens Turan Malik Hastanesi. Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası 1934; 4(15):126-9.
14. Önge Y. Çankırı Darüşşifası. Vakıflar Dergisi 1962;5:251-5+21 Resim.
15. Yaman TM. Kastamonu Tarihi “XV inci asrın sonlarına kadar” I. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası Ltd.; 1935. pp: 86-8.
16. [Ünver] AS. XIII cü asırda Tokatta Selçuk Hastanesi. Tedavi Notları 1934;9(15-16):436-9.
17. Ünver AS. Amasya darüşşifası 1308. Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi 1935;5:29-34.
18. Kütük A. Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350). Mukaddime 2012;5:1-24.
19. Tuncel M. “Nusaybin.” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 33. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2007. pp:269-70.
20. Honigmann E [Bu madde Besim Darkot tarafından ikmâl edilmiştir]. “Nasîbin.” İslâm Ansiklopedisi, 9. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi; 1964. pp: 99-103.
21. Nusaybin Okulu ve Mor Yakup Kilisesi. Nusaybin Belediyesi. [Internet] [2015 May 25] Available from: <http://www.nusaybin.bel.tr/d/Nusaybin%20Okulu%20ve%20Mor%20Yakup%20Kilisesi.pdf>
22. Pioreschi P. A History of Medicine, Vol. IV-Byzantine and Islamic Medicine, First Edition 2001, Reprinted. Omaha: Horatius Press; 2004. pp:120-4. [Internet] [2016 Mar 09] Available from: https://books.google.com.tr/books?id=q0llpnov0BsC&pg=PA121&dq=school+of+nisibis&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=school%20of%20nisibis&f=false
23. Majno G. The Healing Hand: Man and Wound in the Ancient World, Third Printing. Harvard University Press; 1982. p:420.
24. Garrison FH. An Introduction to the History of Medicine with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data, Fourth Edition, Reprinted. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company; 1929. p:127.

25. Russell G. "Greece x. Greek Medicine in Persia." Encyclopaedia Iranica. Vol. XI. pp:342-57. [Internet] [cited 2015 May 25] Available from: <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-x>
26. Castiglioni A. A History of Medicine, Translated from Italian and edited by E.B. Krumbhaar, Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1958. p:259.
27. Syrian Anatomy Pathology and Therapeutics or "The Book of Medicines", The Syriac Text, Edited from a Rare Manuscript, with an English Translation, etc. by Budge EAW. Published under the Direction of the Royal Society of Literature of the United Kingdom, Volume I, Introduction. Syriac Text. London, Humphrey Milford Oxford University Press, 1913. [Internet] [cited 2015 Jun 06] Available from: <https://archive.org/stream/syriananatomyapat01budg#page/n5/mode/2up>
28. Greatrex G. Khusro II and Christians of his Empire. Journal of the Canadian Society for Syriac Studies 2003;3:78-88.
29. Ünver AS. Tıp Tarihi-Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tababetinden XX ci asra kadar-I ve II inci Kısımlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; 1943.
30. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık; 1984.
31. Aydın E. Dünya ve Türk Tıp Tarihi. Ankara: Güneş Kitabevi; 2006.
32. Demirhan Erdemir A. Tıp Tarihi. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; 2014.
33. Terzioğlu A. Bimâristan. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1992. pp:163-78.
34. Aḥmed ʿĪsā Beg. Tārīḥu'l-Bimāristānāt fi'l-İslām. Dımaşq: El-Maṭba'atu'l-Hāşimiyye; 1357 H./1939 M. p:202. [أحمد عيسى بك، تاريخ [النبارستانات في الإسلام، المطبعة الهاشمية بدمشق، ١٣٥٧ هـ - ١٩٣٩ م].
35. Turan O. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasî Tarih ve Medeniyetleri. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu; 1973.
36. Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak. Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını; 1992. pp:131-3.
37. Aḥmed b. Yûsuf b. 'Alî b. el-Ezrak el-Ma'rûf bi-İbnu'l-Ezrak. Tārīḥ-i Meyyâfârikîn ve Âmid [Kısmu'l-Artuḳayyîn], Taḥkîk ve Dirâset [İnceleme] ve Fehâris [Fihristler]: Aḥmed Şâvrân. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987. pp:138-40. [A Critical Edition of The Artukid Section in Tārīḥ Mayyâfârikîn wa Âmid by İbnu'l-Azrak al-Fârikî Aḥmad b. Yûsuf b. 'Alî (510-578/1116-1182), Edited by Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987]. [تاريخ ميافارقين وأمد [قسم الفاريقين]. تأليف: أحمد بن يوسف بن علي بن الأزرع المعروف بابن الأزرع، تحقيق ودراسة وفهارس: الدكتور أحمد صاوران].
38. İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Arapçadan Çeviren: İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları; 2003.
39. The Travels of Ibn Jubayr, Edited From A MS. In The University Library of Leyden by William Wright, Second Edition Revised by M. J. De Goeje and Printed for the Trustees of The "E. J. W. Gibb Memorial", Leyden: E. J. Brill, Imprimerie Orientale; London: Luzac & Co.; 1907. pp:238-40.
40. Riḥletu İbni Cübeyr. Beyrût: Dâru Şâder, Dâru Beyrût; 1384 H, 1964 M. pp:214-215. [The Travels of Ibn Jubair, Editeurs: Dar Sader, Dar Beyrouth, Beyrouth]. [رحلة ابن جيبتر، دار صادر، دار بيروت، بيروت، ١٣٨٤ هـ، ١٩٦٤ م].
41. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2004.
42. Kitâbu Riḥleti İbni Baṭṭûṭa, el-musemmâtu Tuḥfeti'n-Nuzẓâr fi Ġarā'ibi'l-Emşâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr, Birinci Baskı, Matba'a-i Ḥayriyye, Sahibi ve Müdüri: Es-Seyyid 'Umar Ḥuseyn el-Ḥaşşâb, 1322 Hicri [1904/05]. [وحنائب الاسفار، الطبعة الاولى، بالمطبعة الخيرية ماللكها ومديرها السيد (عمر حسين الحشاش)، بسنة ١٣٢٢ هجرية].
43. İbnü'l-Esîr. İslâm Tarihi: El-Kâmil fi't-Târīḥ Tercümesi, On Birinci Cilt, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum. İstanbul: Osman Başpehlivan; 1987.
44. 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdî'l-Kerîm b. 'Abdî'l-Vâḥid eş-Şeybânî el-ma'rûf bi-İbni'l-Eşîr el-Cezerî (555-630 H). Et-Tārīḥu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye (bi'l-Mavşıl), Taḥkîk: 'Abdu'l-Ḳâdir Aḥmed Ṭuleymât, Ḳâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Ḥadîşe ve Bağdâd: Mektebetu'l-Meşnâ, 1386/1963. [التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية (بالموصل)، تحقيق: عبد القادر أحمد طلجات، دارالكتب الحديثة بالقاهرة ومكتبة المنى ببغداد].

45. Evliyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van, 1. Baskı, 4. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2010.
46. Şihābu'd-dīn Ebī Muḥammed 'Abdu'r-raḥman b. İsmā'īl ibn İbrāhīm el-Maḳdisī eş-Şāfi'ī. Kitābu'r-Ravzateyn fī Aḥbāri'd-Devleteyn, el-Cuz'u'l-Evvel, Tab'atu cedīde. Kāhire-Miṣır: Maṭb[a]ʿatu Vāḍiyyi'n-Nīl; 1287. pp:134-9. [شهاب الدين أبي محمد عبد الرحمن بن [إسماعيل ابن ابراهيم المقدسي الشافعي. كتاب الروضتين في أخبار البولتين، الجزء الاول (طبعة جديدة)، مطبعة وادي النيل بمصر القاهرة: ١٢٨٧].
47. Şehabüddin Ebu Şame Makdisî. Kitab el-Ravzateyn fi Tarih el-Devleteyn, Çeviri: Zakir Kadiri Ugan, 1 Cilt. TTK Kütüphanesi, Tercüme Eser, T/0052. pp:278-88.
48. Houtsma MTh (ed). Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İmad ad-Dīn Al-Kātib al-İsfahānī'nin Al-Bondārī tarafından ihtisar edilen Zubdat al-Nuṣra va Nuḥbat al-'Usra adlı kitabının tercümesi. M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren: Kıvameddin Burslan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1943. pp:191-3.
49. El-İmām 'İmādu'd-dīn Muḥammed b. Muḥammed b. Hāmid el-İsfahānī. Kitābu Devleti's-Selcūḳ, İhtisāru's-Şeyḫi'l-İmāmi'l-'Ālem el-Fetḥ b. 'Alī b. Muḥammed el-Bundariyyi'l-İsfahānī, Tab'u 'alā nafākihi Şirket-i Ṭab'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye. Şār'u Bābi'l-Ḥalḳ-Miṣır: Maṭba'atu'l-Mevsū'āt; 1318 H./1900 M; pp:192-4. [امام عماد الدين محمد بن محمد بن حامد الاصفهاني. كتاب دولة السلجوق، اختصار الشيخ الامام [العالم الفتح بن علي بن محمد البندارقي الاصفهاني، طبع على نفقة شركة طبع الكتب العربية، مطبعة الموسوعات بشارع باب الخلق بمصر: ١٣١٨ هـ - ١٩٠٠ م].
50. Ebū'l-'Abbās Şemsu'd-dīn Aḥmed b. Muḥammed b. Ebī Bekr b. Ḥalikān 608-681 H. Vefeyātu'l-A'yāni ve Enbā'u Ebnā'iz-Zemān, Haz: Muḥammed Muḥyi'd-dīn 'Abdu'l-Ḥamīd, El-cüzü'r-rābi'. Kāhire: Mektebetu'n-Nahḍati'l-Miṣriyye; 1367/1948. pp:228-32. [أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان. وفيات الاصحيان وأنباء أبناء الزمان، حقيقته، وعلق حواشيه، وضع فهارسه: محمد محي الدين عبد الحميد، الجزء الرابع. مكتبة النهضة المصرية، القاهرة: ١٩٤٨ هـ - ١٣٦٧].
51. Gök Hı. Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2013. pp:118-28.
52. "Evliya Çelebi." Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, Dördüncü Cilt. İstanbul: Meydan Yayınevi; 1971. pp:457-8.
53. Mütercim Âsım Efendi. Burhân-ı Katı, Hazırlayanlar: Öztürk M, Örs D. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009; p:642.